

Recherches sur la culture en Mésie et en Thrace, Bulgarie, Ier — IVe s.
Éditions de l'Académie Bulgare des Sciences, Sofia, 1987, 200 p. cu
ilustrații.

Apărut de fapt ca al XXXVII-lea număr al cunoscutei reviste „Izvestija na Arheologičeskij Institut”, volumul cuprinde, așa cum încearcă să arate și titlul, o culegere tematică de studii (11 la număr) cu un caracter monografic, tratând rezultatele cercetărilor dintr-o serie de așezări din provinciile romane numite în titlu. Sînt adunate astfel citeva dintre cele mai importante cercetări de epocă romană imperială din ultimii ani din Bulgaria, aducîndu-se cu acest prilej la cunoștința specialiștilor și a publicului interesat, în limbi de circulație, probleme noi privitoare la dezvoltarea urbană din epoca romană, la importul și producția ceramică, sculptură, culte ș.a. Toate acestea prezintă un interes deosebit și pentru cercetătorii noștri și pentru alți cititori, întrucît se leagă direct de cunoașterea vieții romane la Dunărea de Jos și în Balcani în general. Totodată, semnătura unor cercetători de prestigiu din țara vecină aduce și o garanție a calității culegerii în ansamblu și a fiecărui studiu în parte.

Primul și totodată cel mai amplu dintre acestea, „Templul Fortunii din colonia Ulpia Oescensium, Moesia Inferior” (p. 7—60, în l. germană), aparține decanului de vîrstă și de calitate al arheologiei greco-romane din Bulgaria, Teofil Ivanov, pînă de curînd șef al secției de specialitate din Institutul de Arheologie din Sofia. Studiul debutează cu o prezentare scurtă a istoriei romane a unctionii dintre cele mai vechi colonii din regiune, Oescus, urcată la acest rang încă de Traian și unul dintre cele mai înfloritoare orașe de la Dunăre. Este cuprins în aceeași secțiune a lucrării și un scurt istoric al cercetărilor de la Oescus, unde săpăturile din ultimii peste 15 ani s-au desfășurat din nou sub conducerea autorului, după o întrerupere de 18 ani. Așa cum rezultă din această parte a studiului și din descrierea care-i urmează a forului, *colonia propriu-zisă* („Oescus I”) avea o suprafață de cca 18 ha, din care complexul *forum*-ului ocupa aproape 100 × 200 m și era zidit în zona centrală a rețelei ortogonale a orașului. Construcția lui pare să se fi încheiat către sfîrșitul domniei lui Hadrian sau în prima parte a celei a lui Antoninus Pius (138—161). Complexul a fost distrus în urma atacurilor gotice de la sfîrșitul domniei lui Valens (364—378).

Ruinele templului zeiței Fortuna ocupă colțul de S—E al complexului forului și a fost identificat ca ansamblu constructiv de mai multă vreme. Totuși, abia în 1949 descoperirea unei inscripții a permis precizarea destinației templului. Orientat aproximativ N—S, acesta ocupă o suprafață de 28,80 × 50,20 m (aproape 1446 mp). Potrivit observațiilor stratigrafice, prezentate foarte pe scurt și nesprîjinite de vreo ilustrație anume destinată lor, templul a fost construit în timpul lui Commodus (180—192) și a supraviețuit, asemenea întregului for, pînă la invaziile gotice din anii 376—378. Din secolele V—VI par să existe urmele unor amenajări constructive în ruinele templului (neprecizate de autor), după care acestea au fost suprapuse de succesiunea așezărilor medievale timpurii din sec. X pînă prin sec. XIV. De menționat că, peste ruine, a fost construită prin sec. XI o mică biserică cruciformă cu absidă și cu o singură navă. Intrarea în templu se făcea dinspre S și era marcată de un portic monumental susținut de 12 coloane și paralel cu strada *decumanus maximus* a orașului. Sînt descrise în continuare piesele de arhitectură descoperite — baze de coloane, coloane, capiteluri corintice, blocuri de arhitrave, frize, timpanul triunghiular al intrării, fragmente de plăci de tavan decorate în relief (soffitto a casettoni), toate din calcar, — încercîndu-se și o reconstituire grafică a fațadei sudice pe baza elementelor existente.

Un paragraf aparte este destinat unuia dintre cele mai importante documente (totodată parte componentă mult fragmentată a structurii arhitectonice decorate a templului) privind construcția în sine dar și istoria orașului: așa numita inscripție de fundare (p. 27—38). Redactată, cum era de așteptat, în limba latină, ea se întindea pe două rînduri, pe întreaga friză a arhitravei porticului de S al templului, fiecare rînd avînd lungimea de 28,80 m (cea mai lungă inscripție de pe teritoriul Bulgariei). Din fragmentele păstrate, autorul a reconstituit textul epigrafei dedicate lui Commodus de către cei care, în frunte cu guvernatorul provinciei Moesia Inferior de atunci, *Cn. Sullius Rufus*, au dispus și contribuit la zidirea templului. Rezultă din lectura textului și alte informații importante, dintre

care, fără îndoială, este de menționat aici datarea în timpul lui Commodus a monumentalei construcții a templului zeiței Fortuna din colonia Oescus. Se adaugă astfel încă o piesă precis datată la dosarul deja destul de bogat al activității constructive a împăratului în Moesia Inferior, Thracia, dar, adăugăm noi, și din Dacia romană și alte provincii romane de la Dunărea de Jos cel puțin.

În cele ce urmează, descrierea părților de zidărie rămase ori reconstituibile, precum și a pieselor de arhitectură și a decorației arhitectonice recuperate, confirmă pe deplin ultima parte din conținutul inscripției mai sus evocate: *...cum ornamentis et columnis et statuis...* De aclăugat porțiunea de mozaic pavimenter recuperată dintr-una din încăperi și excepționala decorație arhitectonică, toate împreună cu cele de mai sus bogat ilustrate în condiții grafice bune și foarte bune. Deși în ansamblu se încadrează epocii, decorația arhitectonică pare, în parte, să trădeze și unele etape sau faze mai târzii, de reparații sau reamenajări ale edificiului. Asupra acestor aspecte însă, autorul n-a stăruit în studiul de față, părfind să tindă către o datare unitară a întregului ansamblu de descoperiri. T. Ivanov își încheie lucrarea cu o notă privind cultul zeiței Fortuna (gr. Tyche) în provinciile Moesia (Inferior și Superior), Thracia și Macedonia, ansamblul discuției tratând în fapt teritoriul Bulgariei în epoca romană (sec. I—III e.n.). Descoperirile sînt numeroase și diverse; se observă însă, cel puțin după monede, creșterea predilecției către această divinitate mai ales din a doua jumătate a sec. II e.n. și în sec. III. Totuși, arată autorul, templul de la Oescus rămîne singurul dedicat zeiței cunoscut pînă acum pe teritoriul Bulgariei și deci cu atît mai important, adăugăm noi, ca reper arhitectonic, artistic și religios roman în aria provinciilor dunărene. Și, deoarece prezentarea și comentarea acestei importante descoperiri se arată a fi doar o secvență a rezultatelor cercetărilor de la Oescus, Teofil Ivanov se simte îndreptățit să adauge în încheiere că o serie de volume monografice privind cercetările de acolo se află deja la tipar sau în pregătire.

Studiul următor, datorat Magdalinei Stančeva, privește descoperiri mai noi în capitala actuală a Bulgariei, Sofia, care suprapune și în bună parte conservă cu grijă ruinele altui mare oraș roman: „Serdica în sec. I—IV e.n. în lumina ultimelor cercetări arheologice” p. 61—74 în l. franceză). De fapt, istoricul cercetărilor arheologice din Serdica depășește cu puțin 100 de ani, întrucît ele au fost inițiate la puțină vreme după eliberarea Bulgariei din 1878. După o serie de acumulări a diverse descoperiri, cercetările sistematice și conservările de monumente izolate sau în ansambluri au început de prin anii '50 ai secolului nostru și

continuă și astăzi. Cîteva sinteze prezintă pe scurt principalele rezultate ale cercetărilor. stadiul acestora și perspectivele lor sub următoarele titluri: „Imaginea cetății trace înainte cuceririi romane”, „Zidurile de incintă ale Serdicii” (epoca romană); „Rețeaua urbană și străzile”; „Edificiile publice”; „Locuințele”. Două planuri departajate cronologic (sec. I—III și respectiv IV e.n.) și mai multe fotografii destul de expresive completează textul comprimat, dar sugestiv și explicit.

În „Săpături la un ansamblu arhitectonic de la Kostinbrod”, Violeta Božilova prezintă rezultatele unor săpături de salvare inițiate în 1973, în acest punct situat în apropierea drumului roman Singidunum — Naissus — Serdica — Constantinopol, numit de localnici „drumul lui Traian”, nu departe de Sofia, pe valea riului Belița. Aici se va fi găsit, potrivit autoarei, care se bazează pe mai multe informații ce par să concorde, „mutatio Seretisca”. stațiune cunoscută sub acest nume după itinerariile antice. În cîteva campanii de săpături a fost dezvelită o suprafață de cca 400 mp din complex, conținind ruinele a 10 încăperi, dintre care patru cu pavimente decorate cu mozaicuri și dintre acestea trei cu instalații de încălzire prin hypocaust. S-au identificat și urme de pictură murală și s-au recoltat numeroase alte materiale arheologice diverse. Dintre mozaicuri, cel mai mare și mai bine conservat are dimensiunile de 10 × 6,50 m. Alcătuit din tessere de șase culori, mozaicul policrom cuprinde ornamente geometrice și, potrivit descoperirilor și totodată aprecierilor autoarei și analoziilor, se datează între a doua jumătate a sec. III și începutul celui de la IV-lea e.n. Este dealtfel și datarea acordată întregului complex care ar putea fi „rezidențial”, iar existența lui se lega și de apele termale din imediata apropiere. În sfîrșit, aceeași epocă o sugerează și observația interesantă a autoarei privind semnificația toponimului actual care este o transformare a numelui lui Constantin, partea a doua a cuvîntului compus desemnînd colul riului în apropierea căruia s-a făcut descoperirea.

În „Cîteva aspecte ale urbanismului din Pautalia” (p. 82—95: în l. franceză), L. Rușeva-Slokoska oferă o sinteză a ultimelor cercetări în domeniu din acest important centru urban roman (azi Kiustendil). Considerațiile mai importante se referă la structura rețelei stradale și evoluția acesteia (în special *decumanus maximus* și *cardo*), precum și la raporturile ei cu incinta și o parte din edificiile mai bine cunoscute. De remarcant ampoarea dezvoltării urbane de la Hadrian și apoi Antoninus Pius, cînd, dealtfel, orașul deja bătea moneda pentru nevoile pieții locale. Fortificarea orașului pare să dateze abia din timpul lui Marcus

Aurelius, dar, scrie autoarea. noi precizări sînt de așteptat de la cercetările viitoare.

Dimităr Nikolov, unul dintre cei mai avizați cercetători ai orașului antic aflat la Slara Zagora, se ocupă de „Ansamblul forumului de la Augusta Traiana — Beroe”, aflat în parcul arheologic din apropierea centrului orașului modern (p. 96—107; în l. franceză). Ca și în studiile precedente, nu lipsește la început un istoric al cercetărilor cu bibliografia aferentă. Față de prezentările sau studiile anterioare ale aceluiași autor, amplasarea în cadrul planului orașului antic a forului este acum mai clară, ca de altfel și cronologia acestei zone urbane de interes major. Se adaugă și noi considerații privind termele orașului, o basilică paleocreștină situată în zona acestora (sec. V—VII), precum și alte informații referitoare la viața urbană în sec. I—VII e.n.

O altă interesantă contribuție din volum o reprezintă studiul Alexandrei Dimitrova-Milčeva. „Importuri de *terra sigillata* la Novae” (p. 108—152; în l. germană). Aflăm cu acest prilej, potrivit catalogului, ilustrației și considerațiilor sintetice ale autoarei, despre centrele ale căror produse au făcut obiectul importului în această mare oraș-roman de la Dunăre. Rezultatele cercetării sînt cu atât mai importante cu cît, dacă le raportăm la cele obținute de specialiștii români, putem avea termeni mai exacți de comparație pentru istoria vieții economice la Dunărea de Jos în epoca romană ca parte integrantă a formării romanității orientale în regiune. Oricum, sînt prezente la Novae, ea și în Dacia Inferior și chiar mult mai în aval pe Dunăre, cum noi înșine am avut prilejul să constatăm, produse nord-italice și din Gallia, din Germania Superior, din centrele de la Rheinabern, Westerndorf, Pfaffenhofen, din Pannonia și de la Margum (Moesia Superior). Predominanța unor anume tipuri ceramice, asupra căreia autoarea nu insistă în mod special, ține și de tipul (și momentele) relațiilor comerciale cărora le erau supuse centrele de pe limes, dar asupra cărora nu ne mai oprim aici.

Maria Čičikova se ocupă în studiul următor de „Opaite ceramice de la Novae; sec. I—III e.n.” (p. 153—173, în l. engleză). Prin urmare, o altă categorie ceramică foarte importantă documentar, provenind din același mare *municiplum* de la Dunăre. Catalogul pieselor, excelent ilustrate, este desfășurat sistematic, în șapte grupe (cu mai multe variante de lămpi cu reprezentări figurate, cărora le urmează (de asemenea pe grupe și variante) lămpi „de fabrică”. Totalul de piese studiate ajunge astfel la 175, fapt care dă o imagine destul de bine conturată a situației acestor produse romane la Novae. Măsura echivalenței în domeniul de o parte și de alta a fluviului în perioada studiată este dată de înșeși descoperirile publicate dar și de bibliografia românească de specialitate. Intrebuințată foarte des de autoare.

Ljuba Ogenova-Marinova, reamintind identificarea în ultimele decenii a numeroase ateliere locale, provinciale, le adaugă acestora încă unul, și anume „Un atelier de *plastes imaginarius* la Montana” (p. 173—176; în l. franceză). Astfel de centre existau, arată autoarea, nu numai în (marile) orașe, ci și în împrejurimile acestora. Este cazul sanctuarului Dianei și al lui Apollo de lângă Montana (Militovgrad), unde, o inscripție dedicatorie menționa o „*officina*” — singurul atelier de stat cunoscut pînă acum în Moesia Inferior pe cale epigrafică. În același loc a fost găsită și o inscripție pomening activitatea unui sculptor, pe nume Saturninus, precum și urmele unui atelier ceramic identificate prin tipare de reliefuri votive — două diferite ca reprezentări —, celeva ștampile pentru ceramică și un relief ceramic (pozitiv), cel mai probabil lucrat tot acolo. Atelierul modelatorului — *plastes imaginarius* — era legal direct de existența sanctuarului și nevoile acestuia și ale orașelor totodată (sec. II—III e.n.).

Într-un domeniu apropiat se află obiectul studiului „Matrite de bronz din Moesia și Thracia”, semnat de Vasil P. Vasilev (p. 177—183; în limba germană). Sînt prezentate și atenț studiate 25 astfel de piese, unele considerate anterior plăcuțe votive, ele folosind în realitate multiplicării tiparelor pentru astfel de reprezentări. Majoritatea (17) aparțin unei descoperiri colective de la Abritus (Razgrad); celelalte sînt descoperiri izolate. Asemenea matrite foloseau la răspîndirea unor modele tip de reprezentări culturale care, formal, nu trebuiau să se abată de la anumite canoane. Distingerea acestor semnificații ale pieselor descrise și studiate de V. Vasilev devine astfel deosebit de relevantă pentru înțelegerea mai justă a producției torentice din provinciile romane.

Cu „Inscripții pe matrite de bronz din Moesia și Thracia” (p. 184—186; în l. germană), Vasilka Gerasimova-Tomova completează studiul precedent prin documentația epigrafică existentă pe cinci din piesele amintite. De obicei sînt nume, dintre care două sigur de proveniență micro-asiatică, fapt care arată și originea modelelor acestora în epoca romană.

Ultimul studiu din volum, semnat de Vărbinka Najdenova, este intitulat „Studii privind cultul lui Mithras în Moesia Inferior și Thracia” (p. 187—199; în l. engleză). Autoarea clasifică monumentele mithriace în patru grupe formale și cinci tipuri de reprezentări (A—E). Sînt grupate apoi altarele și diversele scene specifice, prezentarea încheindu-se cu fenomenele sincractice. În partea concludivă a studiului se confirmă și pentru teritoriul cercetat faptul îndeobște cunoscut că sfîrșitul sec. III reprezintă un *terminus ante quem* al cultului lui

Mithras și că perioada lui de înflorire a fost prima jumătate a sec. III e.n.

Reluând în ansamblu analiza prezentului volum, trebuie să remarcăm în primul rând valoarea lui documentară de excepție prin greeparea tematică bine echilibrată și aleasă. Sînt, într-adevăr, prezente, într-o cercetare atentă și bine ilustrată grafic, probleme de urbanism și arhitectură, ceramică, torenică, epigrafie, artă și religie, toate încadrîndu-se cronologic cu precădere între sec. I—IV e.n. Se constată

asfel sincronic și pe căi diferite de investigație pe un teritoriu larg, pătrunderea în toate mediile și domeniile a civilizației romane, la nivelul ei cel mai înalt și mai bine organizat. În care sens, volumul nu are și nici nu avea nevoie de introducere sau de concluzii. Acestea din urmă vin de la sine. Pe de altă parte, se pun cu această ocazie în circulație cercetări noi și foarte noi, înainte ca acestea să apară în volume monografice încheiate sau *corpora*. Este un merit al revistei și al autorilor acestui volum realmente valoros.

Al. Burnea

ŽIVKA VÁŽAROVA, *Srednovokovno to selište, s. Garvan Silistrenski okrag, VI—XI v., Sofia, 1986, 204 p., 218 fig.*

Jivka Văjarova, specialistă în problemele arheologiei slave, ne oferă de data aceasta o lucrare monografică asupra așezării din locul numit Stareto, satul Garvan. Obiectivul arheologic Stareto, datat în sec. VI—XI, se găsește la o distanță de 4—5 km de malul drept al Dunării și la o depărtare de 45 km vest de Silistra (vechiul Durostorum).

Autoarea susține că la Garvan există trei niveluri de locuire și că primul, cel mai vechi, datează din sec. VI—VIII, al doilea, de la mijlocul sec. VIII, iar al treilea, cel mai recent, dintr-o perioadă ce se întinde de la sfîrșitul sec. VIII și pînă la începutul sec. XI.

Majoritatea locuințelor de la Garvan e formată din încăperi adîncite (bordice). Nivelului III, însă, îi aparțin și cîteva locuințe de suprafață, numite de J. V., ca și de alți cercetători bulgari, *iturle*.

Cele două cuptoare de ars ceramică (p. 15) aparțin nivelului II.

Din datele tehnice reiese că majoritatea locuitorilor de la Garvan se îndeletniceau cu agricultura și creșterea vitelor. Unii dintre ei, însă, practicau diferite meșteșuguri cum ar fi: olăritul, prelucrarea fierului, timplăria ș.a.

Vasele ceramice descoperite în nivelul I sînt lucrate cu mina. Din rîndul lor fac parte și tăvițele — numite de unii cercetători tip-sii — caracteristice în aceste vremuri, în special, slavilor timpurii. Recipientele „slave timpurii” de la Garvan se integrează ceramicii de tip Praga — Korčag — Penkova, susține, cu învederată dreptate, Jivka Văjarova.

Ceramica nivelului II este modelată pe „scîndurică” (prin aceasta cîlitorul trebuie să înțelege că ea este luerată la o „roată de olar” extrem de rudimentară). Analogii în privința ei se pot face — opinează J.V. — cu „descoperiri” din România, U.R.S.S. și Cehoslovacia. Ceramica ultimului nivel (al treilea), lucrată la o roată învîrtită cu mina, este repre-

zentată, între altele, de oale, castroane și urcioare amforoidale. În același nivel s-au găsit și căldări de lut de „tip peceneg”.

Abordînd chestiunea ceramicii, J.V. face o largă incursiune în problema atribuirii ei etnice. D-sa respinge afirmațiile unor arheologi cum că vasele lucrate cu mina, de genul celor de la Garvan, ar fi o creație „protobulgară”, după cum respinge și teza potrivit căreia majoritatea tipurilor ceramice din perioada sec. VIII—XI ar fi de origine protobulgară. J. V. șocoează că ceea ce constituie esențialul ceramicii din sec. VIII—XI este de pus pe seama slavilor și că, oricum, aportul protobulgarilor în privința aceasta este sensibil mai mic. Referitor la ornamentul compus din linii incizate orizontal pe fața exterioră a vaselor, cercetătoarea sofioată combate teza originii lui protobulgar. Ar fi fost mai drept însă ca J. V., plecînd de la acest fapt, să evidențieze toate elementele de sorginte provincial-romană care s-au transmis în ceramică din sec. VIII—X de la Dunărea de Jos. În alt loc (p. 74—95) autoarea încearcă o tipologie a cuțitelor de fier. În ce ne privește, n-avem motive să credem că o asemenea operație ar putea să ofere elemente pentru determinarea naturii etnice a unor comunități omenești, după cum n-avem motive să credem că vetrele cu margine (podniča) de la Garvan ar fi caracteristice slavilor. Asemenea vetre (Backlehnwanen) se întîlnesc la Dunărea de Jos în toate vremurile începînd cu prima epocă a fierului (Hallstatt) și terminînd cu zilele noastre.

Datarea obiectivului arheologic de la Garvan comportă unele discuții pe care însă n-avem cum să le dezvoltăm în această notă bibliografică. Aici ne vom opri numai asupra unei singure probleme.

Autoarea plasează începutul victurii slave de la Garvan în ultimele decenii ale veacului VI. Astfel prezentîndu-se lucrurile, ar trebui